

Тетяна ВЕРГЕЛЕС

ІНСТИТУЦІЙНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ПОСТКРИЗОВОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ

Проаналізовано взаємозв'язок інституційних структур та економічного зростання. Висвітлено інституційні проблеми української економіки у контексті переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. Визначено головні напрямки формування інноваційного інституційного середовища в Україні.

Світова фінансово-економічна криза, яка виявилась особливо руйнівною для вітчизняної економіки, дещо відсунула на другий план дискусії щодо структурної, інституційної модернізації української економіки та пошуку шляхів забезпечення сталого економічного розвитку. Проте будь-яка криза рано чи пізно закінчується, починається нова хвиля економічного зростання, при цьому, як правило, на якісно новій виробничо-технологічній основі. Головне питання полягає в тому, на яких засадах відбуватиметься посткризове економічне зростання в Україні.

Насамперед, необхідно зазначити, що в Україні практично вичерпаними є резерви відновлювального зростання на базі більш ефективного використання наявних потужностей та робочої сили за обмежених обсягів нових інвестицій. Найближчим часом і в довгостроковій перспективі економічне зростання потребуватиме значно більших обсягів інвестицій та наштовкуватиметься на інституційні, структурні та демографічні обмеження. Зважаючи на сучасні тенденції в економіках країн-лідерів світового господарства, більшість вітчизняних економістів погоджується, що зростання національної економіки має за-

безпечуватись шляхом переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку.

Базовою умовою нарощування обсягів інвестицій та спрямування їх на інноваційний розвиток є наявність відповідної інституційної структури, яка орієнтує і стимулює бізнес не стільки на підтримання зростання взагалі, скільки на модернізацію національної економіки, реалізацію інноваційних проектів та ефективне використання ресурсів.

Як відомо, представники класичної політекономії та неокласики головним фактором економічного зростання вважали нагромадження капіталу та обсяг заощаджень, що його визначає. Теоретики інституціоналізму (зокрема, Д. Норт, Р. Томас, О. Вільямсон та ін.) першими зазначили, що такі фактори, як нагромадження капіталу, економія від масштабів виробництва тощо не є джерелами економічного зростання, вони і є саме зростання. Саме представники нової інституціональної теорії звернули увагу на глибинні структури, що визначають поведінку господарюючих суб'єктів і є джерелом та детермінантою довготривалого розвитку та економічного зростання, а саме – клімат моралі і взаємної довіри, дотримання

правових норм, захист прав власності та контрактних прав, ефективність застосування права (інфорсмент), незалежність судових органів влади, відсутність корупції, підзвітність чиновників тощо. Як зазначає один із яскравих представників сучасного неоінституціоналізму Дуглас Норт: "...хоча неокласична теорія зосереджена на операціях ефективного ринку, мало західних економістів розуміють інституційні вимоги, що є суттєвими для утворення подібних ринків, вони просто розглядають інститути як даність" [13, 8].

Численні міждержавні дослідження сучасних представників неоінституціоналізму довели наявність стійкого кореляційного зв'язку між якістю інститутів та довгостроковими темпами зростання. Крім того, було чітко продемонстровано спрямованість причинно-наслідкового зв'язку від інститутів до довготривалого економічного розвитку [1]. Вчені-економісти на пострадянському просторі, у тому числі вітчизняні, також досліджували інституційні фактори і проблеми економічного розвитку [3–5; 9–11; 15–20; 22], проте, переважно у контексті ринкової трансформації та створення відповідного ринкового інституційного середовища.

Мета даної статті полягає у здійсненні теоретичного аналізу взаємозв'язку інституційних структур та економічного зростання, висвітленні інституційних проблем української економіки в контексті переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку та визначенні головних напрямків формування інноваційного інституційного середовища в Україні.

Під інститутами (інституціями) переважно розуміють системи прийнятих у суспільстві норм та правил, які забезпечують функціонування економіки та держави.

У більшості визначень в поняття інститутів включають як формальні, законодав-

чо закріплені норми, так й неформальні, як то ділові традиції та негласні загальноприйняті правила поведінки у суспільстві.

Економічні інститути можна поділити на наступні основні групи:

- правові інститути (інститути законодавчої, судової системи; специфікації та захисту прав власності);
- інститути державного регулювання та управління (якість бюджетного процесу; податкове адміністрування; система організації органів влади; адміністративні бар'єри; інститути розвитку регіонів, екологічної та науково-промислової політики);
- інститути розвитку людського капіталу (системи охорони здоров'я, освіти та соціального захисту);
- інститути координації та розподілу ризиків (кредитно-банківська система, фондовий ринок, страхові компанії, пенсійні фонди).

Якість та ефективність функціонування національних інститутів визначають рівень витрат на ведення бізнесу, привабливість участі у бізнесі для приватних інвесторів (у тому числі – іноземних) і інвестиційну активність в країні, спрямованість інвестицій, рівень та якість конкуренції на ринках і саме тому безпосередньо впливають на економічне зростання. Фактично, інституційні структури виступають як своєрідні "вбудовані" механізми підтримання господарської стабільності та забезпечення економічного розвитку.

Спеціальне економетричне дослідження, що його здійснили Д. Ейсмоглу, С. Джонсон, Дж. Робінсон та Ю. Тейчерен, довело, що волатильність виробництва (вимірюється стандартним відхиленням темпів зміни реального ВВП на душу населення) протягом 1970–1997 рр. більшою мірою визначалась показниками, які відображають наявну інституційну структуру.

Країни із “слабкими” інститутами є більш вразливими до криз, які вимірюються глибиною скорочення виробництва. Крім того, в країнах із більш “міцною” інституційною структурою вплив неефективної макро-економічної політики (надмірні державні витрати, інфляційна грошово-кредитна політика, підтримування надто високого реального валютного курсу) є менш суттєвим. Більше того, й в крайнощах макро-економічної політики автори вбачають симптоми, які відображають вплив більш глибоких інституційних факторів [1].

За умов переходу до постіндустріальної стадії розвитку (нової економіки) вимоги до якості інститутів додатково зростають. Це пов'язано із тим, що фактори, які визначають динамізм нової економіки, є більш чутливими та вимогливими до якості інституційного середовища. До таких факторів насамперед належать:

- якість людського капіталу, що передбачає необхідність суттєвих змін у системах освіти, підвищення кваліфікації, охорони здоров'я, доступу до сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій;
- поглиблення спеціалізації і поділу праці, що актуалізує механізми координації та зменшення трансакційних витрат;
- інноваційний характер економіки, яка вимагає адекватних систем підтримки (захист авторських прав, зменшення витрат входження на ринок, справедливості конкуренції, фінансові інструменти та бізнес-послуги);
- ускладнення господарської системи і виникнення нових комплексних ризиків для сталого розвитку, що передбачає розвиток надійних систем розподілу ризиків, ефективного моніторингу соціально-економічних процесів, зміцнення партнерства між державою і недержавними учасниками;
- посилення ролі інформації й інформаційних технологій, що призводить

до подальшого зростання попиту на інформацію щодо діяльності усіх провідних інститутів та організацій, збільшує вимоги до прозорості їх діяльності, актуалізує демократизацію різних сфер суспільного життя та полегшує умови для створення різноманітних коаліцій і спеціальних груп інтересів [22, 83].

Разом із тим, зв'язок між економічним зростанням і якістю інститутів є двостороннім: висока їх якість сприяє зростанню, швидке зростання полегшує вдосконалення інститутів. Це дозволяє, на думку В. Полтеровича, уникнути так званої інституційної пастки, коли некваліфікована та корумпована бюрократія не може і не хоче здійснювати інституційні реформи, а громадянське суспільство, яке має координувати зусилля тих агентів, які зацікавлені у якісних інститутах, є нерозвиненим [18, 7].

Вплив економічного зростання на вдосконалення інститутів В. Полтерович пояснює кількома факторами. По-перше, економічне зростання сприяє збільшенню чисельності середнього класу, який зацікавлений у покращенні інститутів. По-друге, відбувається зменшення відносної ефективності поведінки, що відхиляється. По-третє, забезпечення швидкого зростання – і як наслідок збільшення добробуту населення – є необхідною умовою формування сприятливих інституційних очікувань, що є дуже важливою умовою успішності реформ, у тому числі інституційних [18, 7, 19].

Тому вчений пропонує, як шлях до успішної модернізації країни, політику стимулювання швидкого економічного зростання за поступового покращення інститутів.

Вдосконалення інституційного середовища є важливим не тільки з огляду його впливу на темпи економічного зростання, а

й на якість зростання та забезпечення ефективної структури національної економіки.

Як зазначалось раніше, посткризове економічне зростання в Україні доцільно здійснювати шляхом переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку.

Інновації, які передбачають інвестиції у нову техніку і технології, пов'язані із певними ризиками. Крім того, вони потребують відносно широких часових горизонтів господарського планування, адже інвестиції (наприклад, у наукові розробки, а згодом – у нову техніку і технології) зазвичай дають віддачу в довгостроковій перспективі. Зокрема, швидкість обороту капіталу в інноваційному секторі економіки, який пов'язаний із здійсненням довгострокових НДДКР та їх впровадженням у виробництво у вигляді базисних інновацій, становить 1 оборот за 3–10 років, тоді як у сфері торгівлі, монетарних послуг вона досягає 5–20 оборотів на рік [2, 40]. Тому важлива умова інноваційного розвитку – відсутність свавілля, тобто наявність усталених загально-визнаних норм поведінки, які гарантують, що одержаний інноваційний прибуток не буде вилучений, вкрадений, відсуджений і т. ін., а бізнес, заснований на інноваціях, ніхто не відбере.

До здатності інститутів забезпечувати ефективне функціонування нового підприємства є чутливими як національні, так й іноземні інвестори. Дослідження, яке було проведене у 2007 р. UNCTAD, показало, що транснаціональні корпорації (ТНК) при прийнятті рішення щодо здійснення прямих інвестицій на території конкретної країни, що розвивається, насамперед звертають увагу на макроекономічні, інституційні та геополітичні ризики. При цьому, частка корпорацій, керівництво яких називає стабільність національного інвестиційного клімату в якості важливого чи дуже важливого фактора, становить 85% [22, 81].

Тому, можна погодитись із думкою А. Скоробогатова, що економічне зростання залежить не стільки від технологій, скільки від інституційного контексту. Жодні технологічні зміни, якими б революційними вони не були, самі по собі не забезпечують умов для тривалого економічного зростання, а лише однократно розширюють межі виробничих можливостей. Саме “хороші інститути” мають стимулювати інноваційну діяльність [20, 122].

Не випадково Д. Норт вважає, що швидкі темпи розвитку на Заході в останні два століття спричинені другою економічною революцією. Під першою вчений розуміє виникнення інституту приватної власності, а другу пов'язує із виникненням прав власності на ті об'єкти, які раніше знаходилися у “відкритому доступі”. Мова йде про інтелектуальну продукцію (права власності на інтелектуальну продукцію). На думку Д. Норта, саме друга революція, а не промислова революція, як зазвичай стверджується, стала поворотним моментом історії, що остаточно поставила Західний світ на чолі світової цивілізації [14].

Якісна інституційна структура є визначальною й в контексті структурних дисбалансів економіки. Як доводить наукове дослідження С. Гурієва та К. Соніна [7], які вивчали проблему так званого “ресурсного прокляття” або “голландської хвороби” (мова йде про негативний вплив структури економіки на темпи економічного зростання), від'ємний зв'язок між ресурсним багатством і темпами зростання має місце винятково для країн із недосконаліми, “поганими” інститутами. Більше того, в цих країнах ресурсна забезпеченість призводить до гальмування реформ, консервації наявної структури економіки та подальшої руйнації інститутів, адже паразитування на ресурсній ренті та боротьба за неї не стимулюють вдосконалення політичних і еконо-

мічних інститутів. В країнах із розвиненими політичними та економічними інститутами ресурсне багатство не впливає на економічне зростання або впливає позитивно.

З огляду на проаналізований вплив інституційних структур на кількісні та якісні параметри довгострокового економічного зростання, доцільним є розгляд проблем інституційного середовища України у контексті переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку.

В Україні, як й в більшості країн колишнього СРСР, існують, за визнанням дослідників, типові негативні особливості інституційного середовища, а саме: дефіцит права і критичний стан його застосування (інфорсменту); відставання законодавства від господарських реалій та можливості його неоднозначної і вибіркової інтерпретації; обмеженість дії законів конкуренції та монополізм; формування "подвійного стандарту" і різних правил економічної гри для різних учасників ринку; вибіркоче застосування законів з метою політичної боротьби та недобросовісної конкуренції; бюрократичний контроль; нерозвиненість інститутів громадянського суспільства як противаги бюрократії і корупції; системний дефіцит довіри; системна корупція та корупційна лояльність [3; 4; 9; 11; 17–19; 22].

Характеризуючи традиції і норми ділової поведінки вітчизняних підприємців, фахівці відзначають такі її негативні риси:

- безвідповідальність щодо контрагентів;
- схильність до силових, а не договірних методів вирішення проблем контрактації;
- орієнтація на короткостроковий результат, у більшості випадків – торговельно-посередницький, на противагу довгостроковому інвестиційно-інноваційному виробництву;

– "кумівство", коли перевага надається підприємницьким відносинам, які базуються на сімейних або дружніх зв'язках;

– розподіл та перерозподіл власності за правилами, що знаходяться за межами права або здійснюються кримінальними та напівкримінальними методами [10, 796].

Зазначені недоліки вітчизняної інституційної структури багато в чому пояснюють нечутливість, неумотивованість українського бізнесу до інновацій.

Саме тому в Україні постійно скорочується питома вага у ВВП витрат на наукові дослідження і науково-технічні розробки (з 1,8% у 1996 р. до 0,96% у 2006 р. та 0,86% в 2007 р.; в розвинених країнах ці витрати становлять 2,5–4% ВВП). Низькою залишається інноваційна активність вітчизняного бізнесу: частка промислових підприємств, які впроваджують інновації, скоротилась із 14,8% у 2000 р. до 10% в 2006 р. та 13% у 2008 р. (в розвинених країнах – 60–70%). Зменшується й частка витрат підприємницького сектора на наукові дослідження і розробки з 0,63% ВВП у 2001 р. до 0,48% ВВП у 2007 р. (у провідних інноваційних країнах – 1,03–2% ВВП). Протягом багатьох років лише 6–7% загального обсягу реалізованої промислової продукції українських виробників мають ознаки інноваційності, тоді як у ЄС цей показник сягає 60%, в Японії – 67, у США – 78% [4; 5, 59–61; 8, 69–71].

Розглянемо детальніше зазначені раніше інституційні проблеми, що гальмують інноваційне економічне зростання в Україні.

Важливою передумовою, що забезпечує ефективне економічне зростання, є перехід до більш дієвої системи інфорсменту прав приватної власності і контрактних прав. Це потребує жорсткого обме-

ження повноважень виконавчої влади у сфері майнових відносин та забезпечення реальної незалежності судової системи від політичної влади. Дана проблема є надзвичайно актуальною для України, адже, як справедливо зазначають В. Вишневський та В. Демєнтьєв, будь-який власник активів постає перед вибором: інвестувати в інновації й отримувати інноваційний прибуток чи інвестувати у владу і привласнювати ренту влади. Вчені вважають, що інвестиції у владу мають низку переваг порівняно із інвестиціями в інновації. Якщо останні пов'язані із ризиком, невизначеністю і дають віддачу у віддаленій перспективі, то перші дають негайний ефект, суттєво зменшують ризики та виконують захисну функцію. Остання є особливо важливою за умов пануючого в країні свавілля. Таким чином, бізнес, до певної міри, не має вибору: інвестувати у владу чи ні [4].

Колосальною проблемою в цьому контексті є те, що та частина бізнесової еліти, яка має політичну владу "de facto" або монопольний доступ до центру прийняття політичних рішень, використовує судову та виконавчу владу як засіб боротьби зі своїми конкурентами і тому не зацікавлена у проведенні ефективних інституційних реформ. Таким чином утворюється інституційна пастка та відбувається трансформація інститутів приватної власності в інститути привласнення ренти.

Ще одна інституційна пастка виникає тому, що наявні вади інституційних структур дозволяють окремим державним чиновникам одержувати нелегітимні (корупційні) доходи. Встановлення нових інститутів, які передбачають функціонування конкурентних механізмів в політичній та економічній сферах, наштовхується, таким чином, на супротив тієї частини чиновників, які отримують рентний дохід

за наявної системи інститутів. Вихід із цієї інституційної пастки є дуже проблематичним, адже чим більш поширеною є корупція серед державних чиновників, тим менше залишається можливостей для зміцнення ринкових інститутів і конкурентних механізмів.

Паліативним засобом вирішення цієї проблеми є формування інститутів громадянського суспільства або нарощування соціального капіталу, під яким розуміють сукупність суспільних норм і зв'язків, що сприяють колективним діям [17, 39–40]. Соціальний капітал покращує функціонування ключових інститутів, у тому числі за рахунок ефективного суспільного моніторингу влади і державного сектора. Він повинен також ефективно обмежувати дії влади у випадку привласнення корупційної ренти на будь-якому її рівні.

Проте проблема колективного протистояння нецільовому використанню інститутів стає особливо складною, якщо вимагається поєднання зусиль великої кількості сумлінних користувачів інституту. Крім того, ця проблема має ще один аспект: "захисники" інституту мають дійти згоди стосовно того, які дії вважати неприпустимими і такими, що потребують колективних санкцій. Така узгодженість поглядів робить інститут таким, що самореалізується і є важливою складовою громадянської культури, без якої інститути не є міцними.

Важливим інституційним фактором, що гальмує стале економічне зростання в Україні, є нестабільне, фрагментарне та суперечливе господарське законодавство. Загрозливою тенденцією у цій сфері є розширення можливостей для його неоднозначної та вибіркової інтерпретації.

Зазначена тенденція має кілька негативних наслідків. По-перше, вона уможливорює "точкове" (вибіркове) застосуван-

ня законів з метою політичної боротьби та несумлінної конкуренції і, таким чином, сприяє формуванню “подвійних стандартів” і різних правил гри для різних учасників ринку. Це, в свою чергу, стає перепорою як для формування сприятливого інституційного середовища, так і для локальних інституційних змін. По-друге, можливість неоднозначної інтерпретації господарського законодавства збільшує невизначеність наслідків тих чи інших економічних рішень для бізнесу, адже ускладнює оцінку можливих дій держави у відповідь. Таким чином, значно розширюється зона ризику у сфері прав власності, що несприятливо впливає на інвестиційний процес та інновації.

Крім розглянутих системних інституційних проблем, актуальним завданням в контексті інноваційного розвитку української економіки є цілеспрямоване, послідовне та системне формування власне “інноваційного інституційного середовища”. Для його виконання необхідно:

- запровадити систему індикативного планування, яке передбачає визначення стратегічних пріоритетів інноваційного розвитку на основі прогнозних і експертних оцінок, створення програмних фондів і програмного управління, виявлення та узгодження інтересів урядових органів, бізнес-асоціацій, профспілок, об'єднань споживачів для досягнення консенсусу та координації зусиль;
- створити ефективну систему інфорсменту інтелектуальної власності;
- вдосконалити інститути державного регулювання й управління інноваційним розвитком (спрощення процедури створення і діяльності інноваційних підприємств, політика загальних і цільових субсидій, податкових пільг, у тому числі – податкових кредитів, митних тарифів, пільгових режимів амортизації та кредиту тощо);

- розробити і реалізувати довгострокову стратегію формування та використання людського капіталу, що потребує відповідних змін у структурі бюджетних витрат (збільшення фінансування науки, освіти, охорони здоров'я), реформування системи освіти, підготовки кадрів;

- створити ефективні механізми інноваційного обміну та взаємодії між потенційними учасниками, у тому числі між університетською, академічною наукою і бізнесом;

- забезпечити створення на регіональному рівні спеціалізованих організацій з підтримки інновацій – технопарків, бізнес-інкубаторів, високотехнологічних фірм та кластерів підприємств.

Доцільно наголосити, що консервація наявного недосконалого інституційного середовища в Україні та відтермінування інституційних реформ унеможлиблює подальше економічне зростання. Пояснюється це тим, що, насамперед, практично вичерпними є можливості одержання конкурентних переваг шляхом штучного заниження цін на ресурси, у тому числі – трудові, адже порушуються умови їх нормального відтворення.

Економіка вже гостро відчуває дефіцит висококваліфікованих кадрів. Мова йде не лише про вчених, а й інженерів, технологів, конструкторів, робітників високої кваліфікації. Примітно, що порівняно із 1999 р. у 2007 р. помітно знизилась частка фахівців у загальній чисельності працюючих (з 15,7 до 11,4%), операторів та складальників устаткування і машин (з 15,8 до 12,6%), інструментальників (з 13,4 до 12,6%), кваліфікованих аграріїв (з 3,1 до 1,3%). Меншою мірою, але все ж таки знизилась частка професіоналів і технічних службовців. Загалом частка кваліфікованих працівників індустріального сектора зменшилась з 62 до 53%. Натомість

істотно – з 16,9 до 24,7% – зросла частка представників так званих найпростіших професій [12, 129].

Крім того, штучне занижування заробітної плати не тільки негативно впливає на кваліфікаційну структуру зайнятих, яка, в свою чергу, гальмує інноваційний розвиток, а й посилює трудоєміграційні процеси, які також не покращують якісний склад робочої сили. До прикладу, перший всеукраїнський перепис населення (2001 р.) попри півторарадове збільшення обсягів підготовки фахівців з вищою освітою вперше за повоєнні часи зафіксував зниження їхньої частки в складі населення 25–34 років [12, 134].

Важливим є й той факт, що за умов сучасних динамічних інноваційних змін зменшення витрат шляхом впровадження інновацій значно випереджає можливості вітчизняних підприємств утримувати заниженими ціни на ресурси. З іншого боку, слід брати до уваги й якісні параметри продукції, яка створюється завдяки інноваціям. Тому, без їх активного запровадження поступово якісно погіршуватиметься “ніша” української продукції, що загрожує її витісненню зі світових ринків. Таким чином, інноваційний розвиток та інституційна модернізація для української економіки є безальтернативними.

Підсумовуючи вищезазначене, приходимо до таких висновків і узагальнень:

1. Базовою умовою забезпечення сталого економічного зростання є наявність ефективної інституційної структури, адже саме вона визначає рівень витрат на ведення бізнесу, привабливість участі у бізнесі для приватних інвесторів (у тому числі – іноземних) і інвестиційну активність в країні, спрямованість інвестицій, рівень та якість конкуренції на ринках і тому безпосередньо впливає на економічне зростання.

2. Вдосконалення інституційного середовища є важливим не тільки з огляду його впливу на темпи економічного зростання, а й на якість зростання та забезпечення ефективної структури національної економіки.

3. Зв'язок між економічним зростанням і якістю інститутів є двостороннім: висока їх якість сприяє зростанню, динамічне зростання полегшує вдосконалення інститутів.

4. Негативні особливості вітчизняного інституційного середовища гальмують стаке економічне зростання в Україні та перехід до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку.

Таким чином, крім подолання системних інституційних проблем, актуальним завданням в контексті інноваційного розвитку української економіки є цілеспрямоване, послідовне та системне формування власне “інноваційного інституційного середовища”.

Література

1. Acemoglu D., Johnson S., Robinson J., Thaicharoen Y. *Institutional Causes, Macroeconomic Symptoms: Volatility, Crises and Growth* // *Journal of Monetary Economics*. – 2003. – Vol. 50.
2. Байнев В. *Монетарные факторы деиндустриализации* // *Экономист*. – 2009. – № 4. – С. 35-46.
3. Балакірєва О. М., Ноур А. М. *Розвиток підприємництва в Україні: інституційне середовище та громадська думка населення* // *Економіка і прогнозування*. – 2008. – № 2. – С. 7–23.
4. Вишневский В., Дементьев В. *Деньги нас не спасут. Почему Украина – не инновационная держава* // 2000. – 14. VIII 2009. – № 33 (472). – С. В 1–В 3.
5. Гражевська Н. *Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в глобальному постіндустріальному вимірі* // *Економіка України*. – 2008. – № 9. – С. 54–63.

6. Губанов С. Императив общегосударственных интересов // *Экономист*. – 2009. – № 4. – С. 3–8.
7. Гуриев С., Сонин К. Экономика “ресурсно-го проклятия” // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 4. – С. 61–75.
8. Жукович І. А., Рижкова Ю. О. Порівняльний аналіз розвитку науково-технічного потенціалу України та інших країн світу // *Статистика України*. – 2009. – № 2. – С. 69–76.
9. Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика / За ред. З. Ватаманюка. – Львів: “Новий світ – 2000”, 2005. – 648 с.
10. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко – Х.: Форт, 2008. – 928 с.
11. Конкурентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення / За ред. д-ра экон. наук І. В. Крючкової. – К.: Основа, 2007. – 488 с.
12. Лібанова Е. Ціннісні орієнтації та соціальні реалії українського суспільства // *Економіка України*. – 2008. – № 10. – С. 120–136.
13. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
14. North D. C. *Structure and Change in Economic History*. – N. Y.: W. W. Norton & Company, 1981.
15. Ольсевич Ю. Психологические аспекты современного экономического кризиса // *Вопросы экономики*. – 2009. – № 3. – С. 39–53.
16. Плискевич Н. Система “власть-собственность” в современной России // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 5. – С. 119–126.
17. Полищук Л. Нецелевое использование институтов: причины и следствия // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 8. – С. 28–44.
18. Полтерович В. Стратегии модернизации, институты и коалиции // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 4. – С. 4–24.
19. Радыгин А., Энтов Р. В поисках институциональных характеристик экономического роста // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 8. – С. 4–27.
20. Скоробогатов А. “Особый путь” России и стимулирование инновационной активности // *Вопросы экономики*. – 2009. – № 2. – С. 119–130.
21. Соколовська А. Економічна функція держави та особливості її виконання в Україні // *Економіка України*. – 2008. – № 3. – С. 20–33.
22. Фрейнкман Л, Дашкеев В. Россия в 2007 году: риски замедления экономического роста на фоне сохраняющейся институциональной стагнации // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 4. – С. 75–93.